

Сергій Штурхецький, Іванна Пристайович

РОЗВИТОК НЕФОРМАЛЬНОЇ ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ ОСВІТИ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті аналізується досвід становлення та особливості функціонування неформальної журналістської освіти у Рівненській області. Автори пропонують свою класифікацію різних видів неформальної освітньої роботи у сфері журналістики.

Ключові слова: неформальна освіта, журналістика.

Serhiy Shturhetsky, Ivanna Prystayovych. Development of informal journalism education in the Rivne region.

In this article authors analyze the experience of implementation and characteristics of informal journalism education in the Rivne region. They others a new classification of different types of informal education in the field of journalism.

Key words: informal education, journalism.

Формулювання дослідницької проблеми. Глобалізація та стрімкий розвиток інформаційних технологій призводить до становлення елементів постіндустріального інформаційного суспільства і у країнах із «транзитним» соціально-економічним та політичним устроєм, зокрема, в Україні. Долаючи наслідки радянського впливу на світоглядні позиції, українське суспільство поступово змушене прилаштовуватися до реалій сучасного світу. А реалії ці (особливо після першої хвилі фінансово-економічної кризи 2008 року, «арабської весни» 2011 року) вказують на те, що сьогодні ніхто і ніде не може бути забезпеченим від втрати роботи, від стрімких суспільних змін. Такі новітні виклики зумовлюють зростаючу потребу громадян (у тому числі молоді) у здобутті додаткових знань про суспільно-політичний розвиток, функціонування інституцій громадянського суспільства. Вітчизняна вища школа не може поки що дати адекватну відповідь цим запитам, хоча досить швидкими темпами університети опановують дистанційні форми навчання, проведення навчальних семінарів та окремих курсів. Інституція приватних тренерів та навчальних закладів також не настільки розвинена в Україні, щоб забезпечити надання знань у сфері громадянської освіти усім бажаючим. Залишається сподіватися лише на «третій сектор». І дійсно, громадські організації, мобілізуючи власні і кооптуючи грантові ресурси, проводять тренінгові курси, семінари, організують конференції та практикуми. Водночас, подібна діяльність НДО має реципієнтом насамперед громадських активістів, журналістів, тобто, якоюсь мірою, вже підготовлене експертне середовище. Хоча останнім часом спостерігається реалізація громадськими організаціями і проектів, до яких намагаються залучити якнайширше коло людей, незважаючи на їх первинну професійну підготовку чи певний фаховий стартовий рівень.

Особливо необхідною складовою громадянської освіти є навчання журналістів – як фахівців, так і представників нещодавно народженої «МИ-журналістики» (D.Gillmor) або громадянської журналістики. Поки що чи не єдиними доступними носіями знань із журналістики (особливо новітніх її практик і платформ) для громадськості є саме НДО.

Актуальність дослідження. Становленню громадянського суспільства в Україні, функціонуванню інституцій громадянського суспільства та розвитку громадянської освіти присвятили свої роботи такі вітчизняні вчені як В.Д.Бакуменко, В.М.Бесчастний, М.А.Бойчук, А.В.Дуда, Н.М.Драгомирецька, О.М.Руденко та інші. Зокрема, російські дослідники А.А.Левицька [1] та О.В.Федоров [2] зосередилися, окрім іншого, на вивченні закордонного досвіду громадянської освіти. Про сутність і форми неформальної освіти йдеться у закордонних дослідженнях Р. Дейва, К. Куллена, Д.Лівінгстоуна, П. Фордхема та ін.

Дискусію про сучасне і майбутнє журналістської освіти на високому науковому і фаховому рівні проводили і проводять такі вчені як В.Ф.Іванов, С.М.Квіт, І.М.Лубкович, І.М.Михайлин, А.З.Москаленко, В.В.Різун, Ю.Г.Шаповал та інші.

У той же час особливості і методи впровадження неформальної журналістської освіти в Україні залишаються не досить вивченими, а процеси із неформальної освітньої діяльності, які відбуваються на регіональному рівні, і взагалі залишаються поза увагою дослідників.

Журналістська освіта в Україні потребує кардинальних змін – це висновок, до якого начебто дійшли не лише учасники вітчизняного науково-публіцистичного дискурсу, але й поділяють його офіційні особи держави. Зокрема, триває робота зі створення нових вимог до стандартів освіти і на їхній основі – нових стандартів професійної підготовки [3]. Крім того, і досі на офіційному рівні підійшли до необхід-

ності запровадження громадянської освіти, про що свідчить, зокрема, оприлюднений для громадського обговорення проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [4].

Водночас самим громадянським суспільством також шукається вихід із ситуації. Адже проблема постає не лише у фаховій підготовці журналістів, а в поширенні серед якнайширшого кола громадян знань про складні комунікаційні процеси, можливості і небезпеки впливу мас-медіа, вмінь використовувати наявні у вільному доступі он-лайнні інструменти тощо. А для цього НДО планують і реалізують різноманітні проекти освітнього характеру, які у своїй сукупності формують нестійку поки що систему неформальної журналістської освіти.

Тож, метою даною статті є визначення особливостей становлення та функціонування неформальної журналістської освіти у Рівненській області. Досягнення дослідницької мети передбачає виконання наступних завдань: з'ясувати зміст і дати визначення дефініції «неформальна журналістська освіта», виявити її місце і роль в контексті поняття «громадянська освіта»; описати процеси і заходи, які відбуваються в сфері неформальної журналістської освіти на Рівненщині впродовж останніх п'яти років.

Джерельною базою даного дослідження слугують наукові праці дослідників громадянської освіти та соціальних комунікацій, публікації у періодичній пресі та Інтернет-порталах, матеріали заходів, у яких брали участь автори статті.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у суспільстві існує значний запит на неформальну освіту як на сегмент повноцінної ефективної освіти. Така форма освітньої практики у широкому значенні має за свою мету стимулювання позитивних соціальних змін, що збігається із завданнями громадянської освіти. До того ж, неформальна освіта дозволяє отримати знання із журналістики (доступ до ресурсів створення контенту забезпечується з розвитком інформаційних технологій) широкому колу людей, не пов'язаних за своїм основним заняттям із професійною журналістикою. Про активну, діяльну роль громадянської журналістики сказано вже чимало. Так, аналізуючи розвиток американської наукової думки щодо громадянської журналістики, російська дослідниця Н.В.Хлебнікова приходить до висновку, що сьогодні в мережі Інтернет ідуть експерименти зі створення нової моделі відносин за напрямом «медіа – суспільство», заснованим на принципі журналістики як суспільного блага. У суспільній реальності «це обов'язково призводить до того, що читачі стають партнерами журналістів і журналісти втягуються у вирішення проблем, про які вони пишуть» [5]. Феномен «Ми-журналістики» дозволяє стати активними учасниками суспільної дискусії широкою аудиторії, яка до цього була приречена лише на пасивне сприйняття інформації і лише за рідкими винятками могла впливати на медіа. Як відзначає американський дослідник Д.Гілмор, «завдяки сучасним технологіям стало можливим для мільйонів говорити вільно і бути почутим, причому для багатьох – вперше» [28, 142]. З висновками американського науковця погоджується і білоруський вчений В.Степанов, який стверджує, що «громадянська журналістика – це активна участь у медіа процесах людей, які не пов'язані із медіа професійно» [6, 347]. Водночас, і білоруським, і українським ЗМІ ще довго йти шляхом пошуку партнерства із громадянською журналістикою – до цієї тези настановує актуальне повідомлення про конкурс «The Pritzker Fellowships», який дозволяє відібраним претендентам отримати річне стажування на радіо та стипендію від «Chicago Public Media». При цьому одна з умов до претендентів – не мати журналістської освіти чи наукового ступеня в цій галузі [29].

Однією із важливих особливостей неформальної журналістської освіти є те, що при працевлаштуванні у ЗМІ роботодавці шукають претендента з досвідом роботи в медіа сфері. Такі журналістські проекти як неформальна освіта дають її учасникам практичний досвід, можливість публікувати свої матеріали, дозволяють зав'язати корисні контакти та знайти потенційні джерела.

Що ж стосується визначення концепту «неформальна освіта», то у цьому питанні ще не існує установленої вітчизняної традиції. Можемо звернутися хіба що до традиції європейської, яка, за визначенням Європейської Асоціації з Освіти Дорослих (ЕАЕА) вказує, що сегмент «освіта дорослих» у європейській практиці охоплює формальну, неформальну та спонтанну форми навчання дорослих людей» [7]. При цьому під неформальною освітою розуміється «навчальний процес, який переважно відбувається поза навчальними закладами, яка не приводить до присвоєння певної кваліфікації, але має визначені часові обмеження, цілі навчання» [7].

Створення критеріїв та механізмів визнання й утвердження неформальних видів освіти в навчальній та професійній діяльності знаходиться в переліку рекомендацій, розроблених (на основі аналізу європейського досвіду «освіти дорослих») для уряду фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень [8].

Зрештою, вітчизняні дослідники цього неоднозначного (і незвичного поки що для нас) явища сходяться на протиставленні формальної освіти і неформальної, тобто «неформальна освіта – це освітня діяльність поза межами формальної» [9, 160].

Точніше і повніше визначення використовує у своїх дослідженнях канадський фахівець у галузі безперервної освіти Д.Лівінгстоун (D.W. Livingstone). Він, зокрема, використовує визначення Статистичного департаменту Канади: «Неформальна освіта – це тривалий у часі процес, за допомогою якого людина впродовж свого життя набуває відносини, цінності, навички і знання з повсякденного досвіду, виховних впливів та інших чинників її середовища» [30, 30]. Як вказує В.Давидова, неформальна

освіта дорослих у Швеції – фолкбілднінг (folkbildning) – набула неабиякого поширення і впливу, коли майже третина дорослого населення країни продовжує свою освіту впродовж життя [10]. Європейська практика безперервної освіти стає одним із повноправних атрибутів цивілізованого світу. Можемо сподіватися, що і Україна невдовзі долучиться до переліку цих країн. Принаймні, деякі особливості розвитку неформальної освіти, дають певні підстави для оптимізму.

Що ж до оцінки загального стану якісної освіти в Україні, то вони викликають занепокоєння. І нові виклики, які постали перед усією українською освітньою системою, не можуть оминати й журналістику. Багато вищих навчальних закладів не мають достатньо висококваліфікованих фахівців та відповідної матеріально-технічної бази, щоб надавати якісну журналістську освіту. Нерідко там викладають колишні журналісти, які отримували освіту ще в радянські часи і мають недостатнє уявлення про нові медіа, нові технології й світові тенденції медіа ринку, а інколи, як це не прикро, і про журналістські стандарти [11]. Проблеми сучасної журналістської освіти, з одного боку, зумовлені тісними взаємовпливами усієї вітчизняної системи вищої освіти, а з другого – особливостями власне мас-медійної галузі.

Проте, «сучасна українська журналістська освіта переживає й найкращі часи в тому розумінні, що йде активний пошук істини, що освіта не залишається консервативною, а перебуває на шляху тих же пошуків, що й сама журналістика та наука про неї» [12]. Прикладом таких пошуків, на нашу думку, є, якоюсь мірою, неформальна журналістська освіта на Рівненщині.

Спробуємо надати класифікацію різним формам освітньої роботи у сфері журналістики, які за останні роки практикувалися на теренах Рівненщини. По-перше, це проекти тривалої дії, які мають ознаки систематичності поданого матеріалу та характеризуються конкурсним відбором при формуванні аудиторії. До таких проектів віднесемо, насамперед, досвід Школи універсального журналіста [13] – спільного проекту ВД «ОГО» та телерадіокомпанії «Рівне 1» (характеризується медійною підтримкою спонсорів та самофінансуванням, існує з 2006-го року, передбачає десяти- та триденні сесії із практикою в газетах та на телеканалі, керівник – головний редактор ВД «ОГО» Віталій Голубєв). Варто згадати у цьому контексті і проект «Лабораторія громадських медіа» (керівник – Антон Шинкарук), реалізований у 2010-2011 роках РОГО «Рівненський медіа-клуб» [14]. Особливістю цього проекту тривалістю 12 сесій було те, що він, окрім своєї основної аудиторії (журналістів районних ЗМІ) дозволяв навчатися основам новітніх інтернет-технологій і непрофесійним журналістам – блогерам, працівникам прес-служб, громадським активістам. Проект «Школа журналістики «Молодь – ДІЄ» [15] – упродовж 2012-2013 років провів дві дводенні сесії, на які були запрошені київські та рівненські журналісти. Проект фінансується за допомогою грантових програм, організаторами виступили громадська ініціатива «Молодь-ДІЄ» та РММГО «Фундація регіональних ініціатив» (координатор – Віталій Примак). Задуманий як одноденний захід, семінар-тренінг 'Громадська журналістика та відповідальні соціальні медіа' (організатор – ГО «ЗЕОН», м. Здолбунів, керівник – Микола Орлов) отримав після свого проведення у жовтні 2012 року хороші відгуки від учасників і вже за допомоги іноземних грантодавців (перший захід профінансували місцеві меценати) переріс у 2013 році у проект «Розвиток громадської журналістики у малих сусідніх громадах». Цей проект [16] передбачав три сесії занять (одна з них – дводенна), а також міжсесійні завдання. Проект зібрав різнобікову аудиторію з різних областей України і є поки що першим успішним на Рівненщині прикладом неформальної освіти саме представників громадянської журналістики. Проект також є експериментальним, у ньому застосовують новітні західні методики журналістського навчання і створюють умови для його розвитку в Україні.

По-друге, це проекти освітніх закладів, які намагаються розширити діапазон наданих освітніх послуг. До таких проектів відноситься група журналістики (керівник – Андрій Матвіїв) гуманітарної школи Палацу дітей та молоді (ПДМ) Рівного, що була заснована у 90-их роках минулого століття журналісткою Валентиною Шумик, із 2002-го року група журналістики ПДМ видає газету «Без секретів» [17]. Нещодавно при ПДМі створено і групу тележурналістики. Заняття проходять для старшокласників у позаурочний час. Схожими принципами позашкільної освіти керуються організатори міської міжшкільної секції «Журналістика» на базі Рівненської ЗОШ № 8. Також подібні проекти у якості сертифікатних програм реалізують вищі навчальні заклади. Так, у співпраці із Рівненською незалежною медіа-профспілкою у 2006-2007 роках та із Комісією із журналістської етики у 2011-2012 роках сертифікатні програми із журналістики та медіа-грамотності були реалізовані у Національному університеті «Острозька академія».

По-третє, це секції, студії і групи, які функціонують безпосередньо при університетах, але залучають студентів на добровільній основі за часовими межами основного навчального процесу. Так, у МЕГУ – це Студентське інформаційне агентство [18] та газета «Сьомий поверх» [19], в НУ «Острозька академія» – газета «Острозька академія» [20], канал Youtube [21] Ост-радіо – [22] та центр зв'язків з громадськістю.

По-четверте, це проекти, які за своїм охопленням і тематичною наповненістю набагато ширші, ніж тільки неформальна журналістська освіта, але своїми елементами мають стосунок і до журналістики. Як приклад – проект «Форум молодих лідерів Рівненщини» (координатор – Тарас Комаренко), під час якого 20 – 21 квітня 20013 року у Рівному активна молодь змогла познайомитися з презентаціями громадських діячів, політиків та бізнесменів, а також і журналістів – Отара Довженка, Віталія Голубєва та

Сергія Штурхецького [23]. Сьогодні спостерігається зацікавлення молоді таким неформальним рухом як «вуличні університети». У Рівному свій «Вуличний університет» розпочався 27 квітня 2013 року (координатор – Андрій Логашук), символічно, адже перша сесія проекту була присвячена виступам журналістів Олександри Корчевської та Юліани Тет (Тетяни Юрчук) [24].

Наступне, це міжнародні програми, які реалізуються українськими організаціями (університетами, НДО, місцевими органами влади тощо) та закордонними партнерами. Студенти «Острозької академії» – майбутні журналісти – у липні 2012 року взяли участь у Міжнародному семінарі з онлайн-журналістики «*Żurnaliści-aktywiści*» («Журналісти-активісти»), який відбувся у Варшаві. Польська фундація «Нові медіа» організувала цей семінар для активістів молодіжних редакцій. Україну представляли студенти Національного університету «Острозька академія», Білорусь – редакція «Третій сектор» із м. Гродно та редакція «Прасвет» із Мінська, а Польщу – молодіжна редакція «*ElektroWstrzas*» з м. Радомсько. Проект триває і нині – 6-7 лютого 2013 року в м. Острог відбувся в рамках цього проекту українсько-польський науково-практичний семінар на тему «Онлайнова журналістика: специфіка, завдання, аудиторія», за результатами якого було видано збірник наукових доповідей [25]. Прикметно, що авторами цих наукових доповідей були як викладачі, так і студенти з Польщі та України.

По-шосте, це разові семінари для журналістів, які проводяться зазвичай «профільними» професійно орієнтованими організаціями і мають чітко визначену цільову аудиторію (фахівці ЗМІ). Прикладом спільного (НМПУ та НСЖУ) проведення в Рівному подібного заходу – є семінар 30 вересня 2011 року на тему «Захист прав журналістів – справа самих журналістів». Захід зібрав журналістів із Рівненської та Волинської областей і мав на меті обговорення результатів моніторингу порушення прав журналістів в Україні, пропагування юридичної грамотності серед журналістів та працівників медіа, надання журналістам практичних порад щодо захисту своїх прав [26].

Великі і тривалі міжнародні проекти, які на певних своїх етапах реалізації передбачають або мають одним із своїх елементів або журналістську освіту або додаткові знання для журналістів. Такі проекти за своїм впливом дуже близькі до спонтанної освіти, коли люди, займаючись своєю звичною діяльністю, здобувають новий досвід. Так, зокрема, проект Ради Європи «Сприяння Європейським стандартам в українському недійному середовищі» (2009-2012) передбачав, крім всього іншого, під час своєї реалізації в Рівному і проведення спільних діалогових груп, до яких входили журналісти, громадські активісти, представники міської влади та експерти. А оскільки темою проекту в Рівному 12 березня 2009 року було обрано «Якість надання комунальних послуг, їх тарифікація» [27, 7], то під час роботи таких діалогових груп журналісти отримували необхідні знання у комунальній галузі, спільно із профільними фахівцями напрацьовували проекти рішень, шукали вирішення проблем тощо.

Висновки. За останні п'ять років спостерігається значне збільшення кількості різноманітних заходів на Рівненщині, які можна класифікувати як елементи неформальної журналістської освіти. Виявлені особливості різних форм освітньої роботи у сфері журналістики, які за період 2009 – 2013 років практикувалися та практикуються на теренах Рівненщини, дозволяють зробити висновок про можливість їх класифікації (за систематичністю поданого матеріалу, тривалістю, організаторами, фінансуванням, загальною спрямованістю тощо) принаймні на сім видів. Останнім часом спостерігається активне залучення університетів до проектів неформальної освіти, а за кількістю проведених освітніх заходів та охоплених учасників різнопрофільні НДО наздоганяють, якщо не випереджають професійні журналістські організації. Імовірно, що стрімкий розвиток громадянської журналістики, інтерактивних платформ, соціальних медіа призводитиме до збільшення проектів та заходів у сфері неформальної журналістської освіти.

Література:

1. Левицкая А.А. Медиаобразование в Венгрии: традиции и современность: [Текст] / А.А.Левицкая // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2012. – № 8. – С. 90-103.
2. Федоров А.В. Медиаобразование в Австралии: [Текст] / А.В.Федоров // Медиаобразование. – 2005. – № 1. – С.103-106.
3. В Україні з'явиться новий стандарт підготовки журналістів: [Електронний ресурс] // Освіта.ua / Дата публікації: 17.10.2011. Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/news/24049/>. – Назва з екрану.
4. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні: [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МОНУ / Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/public-discussions/2249/>. – Назва з екрану.
5. Хлебникова Н.В. Влияние идей гражданской журналистики на интернет-дискуссию о реконструкции американских масс-медиа: [Электронный ресурс] / Н.В.Хлебникова // Медиаскоп (электронный журнал факультета журналистики МГУ). 2011. Выпуск №2. – Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/node/777>. – Название с экрана.
6. Степанов В. Гражданская журналистика: нашествие дилетантов или будущее журналистики? [Текст] / В.Степанов // Журналістика – 2012: стан, проблеми і перспективи : матеріали 14-й Міжнар. навук.-практ. канф., 6-7 сн. 2012 г., Мінск / рэдкал. : С.В. Дубовік (адк. рэд.) [інш.]. – Вып. 14. – Мінск : БДУ, 2012. – 424 с. – С. 347-351.

7. Лазоренко О. Неформальна освіта дорослих в Україні у проектних розвідках Eastbook.eu: [Електронний ресурс] / О.Лазоренко// Портал про Східне партнерство. Режим доступу: <http://eastbook.eu/ua/2013/02/country-ua/ukraine-ua/neformalna-osvita-dorosluh-v-ukraini/>. – Назва з екрану.
8. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика: Аналітична записка: [Електронний ресурс] // НІСД/ М. Карпенко/ Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/> – Назва з екрану.
9. Мельниченко Н.О. Законодавче регулювання формальної, неформальної та позаформальної освіти у деяких країнах-членах ЄС : [Текст] /Н.О. Мельниченко// Митна справа. – 2011. – №2 (74).– С. 158-162.
10. Давидова В. Компетентнісний підхід до організації навчання в гуртках народної освіти для дорослих Швеції: [Текст] / В.Давидова // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 36. наук, праць / За ред. І.А. Зязюн та ін. –Київ–Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2006. – Вип. 12. – С. 117-122.
11. Журналістська освіта: як подолати інерцію радянської доби: [Електронний ресурс] //Телекритика/ Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/media-osvita/2009-07-08/46707>. – Назва з екрану.
12. Квіт С. Проблеми журналістської освіти в сучасній Україні: [Текст]/ С.Квіт // Магістеріум. – 2006. – № 22. – С.4-8.
13. Школа універсального журналіста [Електронний ресурс] // Портал «ОГО» // Режим доступу: <http://ogo.ua/school>. – Назва з екрану.
14. Лабораторія громадських медіа [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://sites.google.com/site/civicmedialab/> – Назва з екрану.
15. Школа журналістики «Молодь – ДІС!» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт «Молодь ДІС!» / Режим доступу: <http://journalist.md.rv.ua/> –Назва з екрану.
16. Стань громадським журналістом: унікальна можливість від «ЗЕОН»у [Електронний ресурс] //Здолбунів-Сіті/ Режим доступу: <http://zdolbunivcity.net/stan-hromadskym-zhurnalistom-unikalna-mozhlyvist-vid-zeonu/>. – Назва з екрану.
17. Гуманітарна школа [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Рівненського Палацу дітей та молоді / Режим доступу: http://www.pdm.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=50&Itemid=54. – Назва з екрану.
18. Студентське інформаційне агентство [Електронний ресурс] // Офіційний сайт СІА МЕРУ/ Режим доступу: <http://sia.regi.rovno.ua/>. – Назва з екрану.
19. Університетська газета «7-ий поверх» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт МЕРУ/ Режим доступу: http://www.regi.rovno.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=86&Itemid=16&lang=uk. – Назва з екрану.
20. Газета «Острозька академія» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт НУ «Острозька академія» / Режим доступу: http://www.ou.edu.ua/ua/studentbody/stud_projects/projects_ou. – Назва з екрану.
21. Канал користувача «Острозька академія» [Електронний ресурс] // youtube.com / Режим доступу: <http://www.youtube.com/user/oaedu>. – Назва з екрану.
22. Студентське радіо [Електронний ресурс] // Офіційний сайт НУ «Острозька академія»/ Режим доступу: http://www.ou.edu.ua/ua/studentbody/stud_projects/projects_radio. – Назва з екрану.
23. Голубев В. Форум молодих лідерів Рівненщини: хто і про що розповідатиме учасникам [Електронний ресурс] // В.Голубев/ Портал «ОГО»/ Режим доступу: <http://www.ogo.ua/articles/view/2013-04-05/39430.html> – Назва з екрану.
24. Вуличний університет в Рівному стартував успішно! [Електронний ресурс] // Сайт проекту «Вуличний університет»/ Режим доступу: <http://univer.md.rv.ua>. – Назва з екрану.
25. Онлайн-журналістика: специфіка, завдання, аудиторія: [Зб.наук.допов.] / Передм. та в порядок. В.М.Назарук. – Острог, ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 136 с. – Додатки: Диск «Матеріали україно-польського науково-практичного семінару 6-7 лютого 2013р.». – Серія «Медіа-текст в системі культури». Випуск 2. – С. 129-132.
26. Коментарі із Сергієм Штурхецьким від 06.10.2011 [Електронний ресурс]// ТРК «Сфера-ТВ»/ 08.10.2011р. Режим доступу: <http://sfera-tv.com.ua/index.php?m=news&d=view&nid=1956>. – Назва з екрану.
27. Міжсекторальний діалог «ЗМІ-влада-громадськість»: практичний досвід. Посібник для зацікавлених у впровадженні осіб та організацій / Проект «Сприяння Європейським стандартам в українському медійному середовищі»; упорядники Лесюк В., Пінчук С., Шумельда О. – Київ: К.І.С. – 2010. – 96 с.
28. Gillmor D. We the Media. Grassroot Journalism By the People, For the People [Електронний ресурс] // D. Gillmor/ сайт «O'Reilly.com». Режим доступу: <http://oreilly.com/openbook/wemedia/book/index.htm>. – Назва з екрану.
29. Chicago Public Media [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://www.chicagopublicmedia.org/content/program-guidelines>. – Назва з екрану.
30. Livingstone D.W. Adults informal learning: definitions, findings, gaps and future research [Електронний ресурс] // D.W. Livingstone/ Nall Working / Accessed at : <https://tspace.library.utoronto.ca/retrieve/4484/21adultsinformallearning.pdf>. – Назва з екрану.